

Bibliafordítások Enyedi György prédikációiban

Enyedi György unitárius püspök prédikációi nem ismeretlenek a prédikációirodalom tanulmányozói számára.² A szövegkorpusz feltárására fordított több évtizedes munkának első bővebb szövegkiadás-jellegű gyümölcse az 1997-ben megjelent Enyedi György műveiből készült válogatás-kiadás,³ legutóbbi eredményei a prédikációk közül kiadott két triacas anyaga.⁴ Az előbbi egyik fő inspirációm volt, az utóbbi kötetek a téma iránti szeretetem első kézzelfogható darabjai. A prédikációkkal való munka során az is világossá vált, hogy a beszédekben szereplő bibliai idézetek anyagával érdemes a leírásnál és a szövegkiadásban való szerepeltetésnél többet foglalkozni.⁵ De pontosan miért is?

¹ LOVAS Borbála (1982), PhD, jelenleg az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport junior kutatója. Fő kutatási területe a 16–17. századi prédikációk, kora újkori szórakoztató irodalom, unitárius kézirat- és könyvtörténet.

² Életéről, műveiről és prédikációgyűjteményéről bővebben: KÁLDOS János, BALÁZS Mihály, *György Enyedi*, Baden-Baden & Bouxviller, Koerner, 1993 (Bibliotheca Dissidentium XV, Ungarländische Antitrinitarier, 2). A prédikációk szempontjából is fontos egezetikai munkájáról megjelent monográfia: SIMON József, *Explicationes Explicationum. Filozófia, irodalom és egezetika Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016.

³ *Enyedi György válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997. (A továbbiakban: EGYVM.)

⁴ *Enyedi György prédikációi, 1. (67–99. beszéd) 2. Kolozsvári kódex, Marosvásárhelyi kódex, Sárospataki kódex, Conciones vetustissimae*, s. a. r., az előszó, jegyz. LOVAS Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016. (A továbbiakban: EGYV 1.) *Enyedi György prédikációi, 2. (100–133. beszéd) Sárospataki kódex, Marosvásárhelyi kódex, Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye*, s. a. r., az előszó, jegyz. LOVAS Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2017. (A továbbiakban: EGYV 2.)

⁵ A munka első lépései a korpusz struktúrájának vizsgálata és értelmezése volt, mely eredményeként újrendeződött a gyűjteményben szereplő beszédek sorrendje. Erről és a szövegkiadást megelőző filológiai kutatómunkáról bővebben ld.: LOVAS Borbála, *Enyedi György szerkesztett prédikációskötete új megvilágításban. A prédikációgyűjtemény triacasainak újrendezése*, ItK 1(2016), 47–54; LOVAS Borbála, *Enyedi György prédikációskötetének eredeti szerkezete = Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina, LOVAS Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 71–141.

A korszak prédikációirodalmában található bibliafordítások vizsgálata nem új keletű. Foglalkozott vele az unitárius szövegeket feltáró monográfiák és cikkek közül több is, bár inkább kitérőként, mint fókuszba állítva a kérdést. A 16. századi prédikációkon és azok bibliai idézetein való közvetlen munkát két nemrégiben megjelent tanulmányban is nyomon követhettük. Ezek két olyan kulcsfontosságú szövegcsoporthoz tartoznak, amelyek a korabeli prédikációirodalomban használt bibliai idézetek gerincét képezik, az evangéliumok szövegét és a zsoltárokat. Heltai János *A perikópák 16. századi szöveghagyománya* címmel jelentette meg tanulmányát, melyben párhuzamosan ismertette a késő-középkori és a reformáció korabeli prédikációs kötetek perikópszövegeit, két kérdésre keresve a választ. Az egyik, hogy van-e kapcsolat a középkori kézíratos és a 16–17. századi nyomtatott szövegek között, a másik pedig, hogy a 16–17. századi anyag önmagán belül milyen összefüggéseket mutat, és hogyan alakul a szöveghagyomány sorsa.⁶ Végtelenül gazdag és sok tanulsággal szolgáló tanulmányának anyaga és az Enyedi-korpusz összevetése során világossá vált, hogy Heltai egyrészt a 16. század végéről és a 17. század elejéről csak nyomtatott forrásokat vizsgált, másrészt az általa elemzett perikópszövegek, és főként a vízkereszt utáni harmadvasárnapi evangélium (Mt 8,1–13) nem szerepelnek textusként Enyedi György prédikációiban, vagy ha valaha szerepeltek, elvesztek.⁷ A másik publikáció a zsoltárok kapcsán olyan elemzési teret kínál, melybe könnyedén beilleszthető Enyedi György gyűjteménye is. Pap Balázs a tavalyi évben publikált esszéje a zsoltárfordításokkal kapcsolatban a 2. zsoltár unitárius fordításaira fókuszált.⁸ Pap dolgozatában nem csupán arra mutatott rá, hogy hogyan viszonyulhat Enyedi szövege a korszakbeli más unitárius zsoltárfordításokhoz, hanem az értelmezés használatának lehetőségeibe is bevezette az olvasót.

⁶ HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveghagyománya = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

⁷ Az egyetlen eddig a korpuszban talált sor a 88. (22.) beszéd magyarázatában szerepel. A Mt 8,10-et (vö. HELTAI János, *A perikópák...*, i. m., 222.) a következőképpen illesztette prédikációjába Enyedi: „Gyakorta fenyegette Urunk az ő idejebeli zsidókat evvel, hogy ha meg nem térnek, az Isten elveti és utolsó veszedelmet hoz reájok. Matt. 8. [Mt 8,10]: *Mikor Jézus hallotta volna az századosnak, ki pogán vala, hűtit, elcsodálkozék, mondá: Bizony, mondom nektek, hogy illyen hűtöt nem találtam Izraelben. Mondom azért tünektek etc.*” (K2, 109v (217) – 110r (218).) Modern kiadása: EGYPT 1, 223.

⁸ PAP Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és más unitáriusok = Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásából*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina, LOVAS Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 209–218.

Jelen dolgozatban a fent említett kutatási irányokhoz csatlakozva egy szűk keresztmetszetét kívánom adni a témának, néhány, a zsoltaérokhoz, az evangéliumokhoz és a páli levelekhez kapcsolódó példán keresztül rávilágítva a püspök prédikációgyűjteményében szereplő bibliai idézetek jellegére, jellemzőire, a korábbi munkákban felvetett kérdéseket a következőképp módosítva: Enyedi György 16–17. századi kéziratos másolatokban fennmaradt prédikációgyűjteménye önmagán belül milyen összefüggéseket mutat, hogyan viszonyul Enyedi latin nyelvű egezetikai munkájához, az *Explicationes*hez és annak magyar fordításához,⁹ és hogyan illeszthető be a korabeli szöveggyományba?

Meg kell azt is jegyeznem, hogy nem valami különlegességről, újdonságról beszélünk itt, mikor Enyedit mint bibliafordítót mutatjuk be, hiszen a 16. és 17. században bevett gyakorlat volt idegen nyelvű szentírásból fordítani a szószéken, és számtalan példát hozhatunk a korabeli prédikátorok közül, akikről tudjuk, hogy prédikációikban, bibliamagyarázatokban írásban sem támaszkodtak, a kevés számú és részleges fordítások miatt sokszor nem is támaszkodhattak szerkesztett bibliafordításra. Hogy az unitárius prédikátorokkal kezdjük, már Dávid Ferenc sem volt elégedett az elérhető bibliafordításokkal, saját fordítást adott beszédeiben és teológiai munkáiban.¹⁰ Tervei között szerepelt egy szövegkritikán alapuló latin és magyar Biblia kiadása is, melynek előkészítő munkálatai valószínűleg el is kezdődtek a 70-es években, ám mai tudomásunk szerint ez a terv nem

⁹ Első latin és magyar kiadása: ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet*, Auctore Georgio ENIEDIO superintendente ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium, [typ. Heltai], [Kolozsvár], [1598]. ENYEDI György, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek, mellyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarazatt yok*, ENYEDI Gyeorgy, Erdély országban az egy Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől, Sz. Lélek által ki adatott tudományban egyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott; Torozkai Mátétól ... magyar nyelvre fordittatott, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1619.

¹⁰ Természetesen ez a korban más felekezetek esetében sem volt szokatlan. Bitskey István ezt írja Pázmányról: „Feltehető, hogy a beszédei előtt felolvasott magyar evangélium-szövegeket ő maga fordította, hisz azok sem a Káldi-, sem más fordításokkal nem egyeznek.” BISTKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 58. Emellett azonban érdemes észben tartani az elemzés során azt is, amit Heltai János fűz Fényi András azon megjegyzéséhez, miszerint Telegdi Miklós a *Vulgata* alapján önállóan fordított: „Ez azonban nem eredményezett merőben új szöveget, hanem azt jelenti, hogy Telegdi a korábbi hagyománynak a számára memoriter vagy esetleg írásban rendelkezésre álló formáját egyéni műveltsége és ízlése szerint modernizálta és közelítette a *Vulgatához*.” HELTAI János, *A perikópák...*, i. m., 204.

valósult meg.¹¹ Enyedi maga is kitért a problémára, ugyanúgy, ahogy az egyházi énekekről több beszédben írt,¹² a bibliafordításról – és annak a katolikusok által való késleltetéséről – is megemlékezett. A *sola scriptura* elvének megfelelően a Biblia szövegét említette a híveknek beszédről beszédre mint az igazság forrását, az unitáriusok fő fegyverét és eszközét a katolikusok babonáságaival és hazugságaival, a fizikai agresszióval szemben. A *Brevis responsio (Rövid válasz)* című munkájában a katolikus bibliamagyarázat ellen ezt a választ adta arra a kérdésre, hogy hihető-e, hogy az egyháznak hatalmában áll az írást magyarázni, és csak az a Szentírás valódi értelme, melyet a katolikus egyház kizárólagosan helyesel: „Azt hiszem, hogy nem annyira az írás magyarázata, mint inkább eltorzítása áll a római egyház hatalmában, különösen mivel inkább ad az emberi hagyományra, mint a Szentírás tekintélyére; az írás igazi értelme tehát nem az, amit a katolikusok vagy a római egyház állít róla, hanem a magyarázat és prófétálás erejének igazságában áll. Hiszen ahogy Pál is bizonyoságot tesz róla, 1Kor 14:5: *Nagyobb a*

¹¹ Ezzel kapcsolatban ld. pl. ERDŐ János, *Dávid Ferenc biblicizmusa*, KerMagv, 2–3(1979), 129–130.

¹² Enyedi 115. beszédéről és a püspök éneklésről vallott nézeteiről ld.: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004, 38, 42, 49, 68, 82, 94–95, 379–389. Ehhez kapcsolódóan idézem itt az ugyancsak éneklésről szóló bekezdést a hetedik triacasból (202. beszéd, K1, 26): „Harmadszor. Immár szóljunk az éneklésről is. [Mt 21,9] *Az sokaság pedig ki elől és utól megyen vala. Az evangélistáknak nem szokások, hogy mindent mindenkor pontról pontra megírjanak, hanem csak rövideden jelentik meg a dolgot, kiből az olvasó és hallgató többet értsen. Amiképpen itt is cselekednek, mert ezt az éneklést ki több s ki kevesebb beszéddel írja meg. Tudjad azért, hogy volt a zsidóknak (miképpen minékünk is mostan) bizonyos és válogatott énekek, melyeket a fő-fő innepeken szoktak volt énekelni. És a többi között erre való volt a Dávid psalmusa 117. ver. 24. [Zsolt 118,24–26]: *Ez a nap, kit az Úr rendelt, örüljünk és vigadjunk. Anna Jahve, Hosian-na. Anna Jahve Halezlian-na. Áldott, aki jő az Úrnak nevébe.* Minden kétség nélkül azért Krisztus Urunk előtt is ezt az éneket mondotta a sokaság, amint az evangélista beszédéből megtetszik. És ez a dolog ököztök s azon az innepnapon nem szokatlan dolog volt. [...] Ezen ígék felől tanold meg azt is, hogy inkább minden versnek a végében szokták vala ezt repetálni, eléhozni: Hosan-na. Mint nekünk is vadnak olyan énekeink, akiknek minden versében eléhozunk vagy mondunk valamely igéket. Mind: Irgalmazz nekünk. Kirie Eieison. Alleluiah etc. Innét lött vala, hogy még azokat a zöld ágakat is, akiket kezekben viselnek vala afféle énekmondók, Hosan-nának neveztek vala.” Ugyanígy, énekeket említ a 65. beszédben (K4, 112v): „Nem csuda tehát, hogy a Krisztusnak születésekor is nagyobb jót nem tudnak az angyalok kívánni is a békességnél, mikor azt éneklük vala: *Békesség magasságban az Istennek, és itt ez földön békesség és jó akarat az embereknek.* Azonképpen mikor az számárháton bemene Krisztus Urunk az Zakariás jövendölése szerint Jeruzsálembe, az sokaság azt éneklük vala: *Áldott a király, aki jő az Úrnak nevébe, békesség mennyországban és dicsőség.*” Stb.*

próféta, mint a nyelveken szóló, kivéve, ha megmagyarázza, hogy a gyülekezet épüljön. Tehát nem az egyház magyarázza az írást, hanem annak magyarázatából épül. Így a próféta, aki álomlátó, beszéljen álmot; akinél pedig Isten igéje van, beszélje Isten igéjét igazán. Jer. 23:28.”¹³ Enyedinek ezen elképzeléseiről hosszabban is értekezik Szalay Judit Enyedinek a Szilvási János ellen 1597-ben írt *Contra antiquitatem et perpetuam durationem fidei Romanae...* című munkáját elemezve, mely mű szintén fontos tanulságokkal szolgál Enyedi a Bibliával és a bibliafordítással, bibliaértelmezéssel kapcsolatos nézeteinek megértéséhez, így a Luther által megfogalmazott „regula fidei”-t támogató gondolat, miszerint nincs kitüntetetten hiteles interpretátora a Bibliának, és ehhez kapcsolódva a „ratio communis” koncepciója, miszerint a hit feltételezi az igazságról való tudást is.¹⁴ Enyedi hitt abban, hogy a Biblia szövege érthető minden társadalmi réteg és bármilyen iskolázottságú hallgató számára, ezért minden hívőt hozzá kell segíteni nem csupán a Biblia szövegének hallgatásához, hanem annak értéséhez és ismeretéhez, és a Szentírással kapcsolatos esetleges problémák felfejtéséhez, megmagyarázásához. A tudományos munkáiban használt gondolatmenetet megtaláljuk prédikációiban is, vagyis nem csupán latinul, hanem népnyelven is hangoztatta ezen nézeteit, prédikációival mintául is szolgálva hozzá. A 111. beszédben például a következőket mondja Krisztus megkísértése kapcsán, kitérve a Biblia ismeretének fontosságára és a népnyelvű fordítás kérdésére is:

„Mert mikor az ördög az pusztában megkésért [Jézust] egynéhány rendbeli dolgokkal, az Istennek igéjével veré arcul, győzé meg, és gyakorta az saduceusoknak, farizeusoknak szájokat az Írással dugá be. Honnan mi elsőben tanoljuk meg, hogy nem az Krisztus és nem az apostolok tanítványi azok, az kik lelki embereknek, írásmagyarázóknak tartják magokat, és az ő ellenségekkel nem lelki, hanem testi és külső fegyverrel hadakoznak. Nem az Isten igéjével, sem az Bibliával, hanem tűzzel, vassal, tömlöccel kergetik és üldözik azokat, az kik vélek egyet nem értnek. [...] Az Isten igéje az egyházi embernek szablyája, az szájából kell ennek az kétélű törnek

¹³ EGYVM, 45. Eredeti címe: *Brevis responsio ad questiones seu articulos, quos Jesuitae et omnes Romani Pontificis satellites hominibus Christianis proponere solent, ubi persecutiones et veritatis divinae repudium imperium obtinere incipiunt, ad quos adinviti respondere coguntur* A kódex mai lelőhelye: Bibliotheca Filialei Cluj a Academiei Republicii Române, Anexa III., Kolozsvár, jelzete: MS. U. 1959/C.

¹⁴ SZALAY Judit, *Régi érvek a tradicionalizmussal szemben*, KerMagy 2(1998), 166–170 [167–168].

származni, aki megölje, megrontsa az hamisakat. [...] Másodszor, tanoljuk meg ugyaninnét, hogy ha az Istennek ígéje ilyen éles, ilyen hatalmas, metszünk [a. m. mit teszünk] mi az emberi találmányokkal, toldozással, foldozással, sok tradíciókkal? Mint az vas nem forrad össze az agyaggal, úgy nem fér össze az Istennek igaz ígéjével az emberi találmány. Érzik ezt és igen jól tudják az mi ellenségink, és ez az oka, hogy az tradíciókat olyan igen magasztalják, így oltalmazzák, és azt írják könyvekben, hogy az eretnekek ellen egyenetlen egy fegyver, egy támasz az tradíciók, azért igen csokolgatják, ölelgetik, mert tudják, hogy ha az kiszakad markokból, odavagyon minden babonájok, sok istentelen tiszteletek és bálványozások. Ez az oka, hogy megtiltották, hogy az Bibliát közönséges nyelvre ne fordítsák, hogy ne értse minden az Istennek ígéjét, mert így megromolna az ő birodalmok. [...] Mi pedig elégedjünk meg azzal az törrel, az mellyet az apostol ad kezünkben, elég éles ez minden ellenségnek meggyőzésére, ezzel hadakozzunk mind az Sátán s mind az ő tagai [a. m. hívei] ellen.”¹⁵

Az unitárius prédikációkban felbukkanó bibliai fordításokat az teszi még becsesebb anyaggá a kutató számára, hogy egyrészt a mai napig nem készült önálló unitárius bibliafordítás, másrészt a kéziratos hagyományban terjesztett és időről időre előszóban is előadott szövegekben a szóbeliség és írásbeliség közötti szorosabb kapcsolatot feltételezhetünk.

Tudjuk azt, hogy a terjedelmes prédikációs korpuszoknál a textusok száma több száz, míg a belső bibliai hivatkozások száma több ezer is lehet. Enyedi viszonylag kiegyensúlyozottan használja az Ó- és Újszövetséget. A ma ismert adatok alapján a korpusz fennmaradt részében hatvanhárom ószövetségi, míg kilencvenkilenc újszövetségi textust választ.¹⁶ Összevetve a kortárs prédikációs kötetekkel, Dávid Ferenc 65 beszédében 13 ótestamentumi, míg 51 újtestamentumi textus szerepel, Melius is hasonló arányban használta az Ó- és Újszövetséget, Bornemisza Péter, Kultsár György vagy Telegdi Miklós csak a négy evangéliumot és az *Apostolok cselekedeteit*, egyes esetekben a páli leveleket választották textusul, vagyis ragaszkodtak a vasárnapi evangéliumok és episztolák textusul választásához.

¹⁵ 111. beszéd, *Sárospataki kódex*, 2/125–126.

¹⁶ Vö.: LOVAS Borbála, *Enyedi György prédikációskötetének eredeti szerkezete...*, i. m., 84–141.

Enyedi hasonló arányban idézett a belső bibliai citátumok esetén is. Hogy mekkora anyag is ez, érdekes összehasonlítani a korpuszt Pázmány prédikációinak hivatkozásaival. Bitskey István több mint tízezerre teszi a bibliai citátumok számát Pázmány százket prédikációjában. Adatai szerint „beszédenként 100–110 szentírási utalást számolhatunk össze”.¹⁷ Bár Enyedi prédikációiban a bibliai idézetek száma ingadozó, és a korpusz egyes részeiben is sokszor eltér, mégis úgy gondolom, a beszédekben lévő idézetek száma így is magas. A majd százéves másolási időszak rajta hagyta a nyomát a korpuszon az idézetek tekintetében is. A másolók munkamódszere eltér a főszövegben és a margináliákban használt jelölések, a bibliai citátumok idézésének hossza és a fordítás jellege terén. A beszédváltozatok azt is megmutatják, hogy a néhol hosszabb, máshol rövidebb változatokban a legkönnyebben e belső, halmozott idézetek variálódtak, sérültek, tűntek el vagy épp jelentek meg.

Nagy általánosságban elmondható, hogy Enyedi prédikációiban 15 és 65 közé tehető a beszédenként idézett bibliai helyek száma.¹⁸ Az adatokból kikövetkeztethető általános adat a száz soronkénti öt-tizenöt szentírásbeli hivatkozás, idézet. A számok a kódexek méretétől és szövegminőségétől, és nem utolsósorban a beszéd típusától függően változhatnak, ám az összehasonlító vizsgálatok alapján látszik, hogy míg egyes másolatok alapvetően részletezőek, – több esetben a másoló sok margójegyzetet is használ –, más kódexek épp ezeken a helye-

¹⁷ Ugyanígy: „A filológiai jellegű forrásvizsgálatot Pázmány beszédei esetében nemcsak az indokolja, hogy az idézett szerzőkről kialakított kép jellemzi az írói műhelyt és gondolkodást, hanem az is, hogy személyében alighanem a XVII. század legtájékozottabb magyar idézőjével állunk szemben: 102 beszédében több mint tízezer bibliai citátumot és mintegy 200 író 250–300 művének idézését számolhatjuk össze.” BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világvélemény. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 57, 54.

¹⁸ Takács Dániel a szakdolgozatában feldolgozott Enyedi-beszédekről a következőképpen ad számot azok hossza és az idézetek tekintetében: „Az első kiválasztott prédikáció [186. beszéd] Krisztus és Keresztelő Szent János világban betöltött szerepét taglalja. A beszéd 400 sor hosszú, kb. 60 szentírási hivatkozással”; „Ez a szöveg [187. beszéd] a leghosszabb az összes általam átvitt közül, 457 sor, de csak szintén kb. 60 szentírási idézettel”; „A következő átvitt [a 190.] beszéd viszonylag kisebb terjedelmű, több mint száz sorral rövidebb, mint a K5/CLXXXVI, csupán 294 sorból áll, és feltűnően kevés, alig 35 szentírási hivatkozás szerepel benne – ez is jelzi, hogy sokkal szubjektívebb, elméledőbb jellegű szöveg”; „A szöveg [a 193. beszéd] 333 sorból áll, több mint 45 szentírási helyet hivatkozva”; „A [194.] beszéd az előző prédikáció szerves folytatása. Terjedelmében majdnem ugyanolyan hosszú, 357 sor, kb. 60 szentírási hivatkozással.” TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*. Szakdolgozat, Bp., ELTE BTK, 2011, 50, 56, 60, 64, 68. Mivel az utolsó elemzett beszéd töredékes, arról nem szövegek.

ken szűkítenek, rövidítenek. Az mindenesetre biztosra vehető, hogy a korpusz kéziratos öröklődésének eredményeként a bibliai citátumok forrásainak jelölése, a forrásokra vonatkozó információk és a citátumok egy része biztosan eltűnt a szövegekből.

Az idézetek hosszát tekintve alapvetően megkülönböztetjük a textus pozícióban lévő bibliai szöveghelyeket, melyeket funkciójuknál fogva hosszabban idéz Enyedi, és az belső bibliai idézeteket, melyek általában egy-két szó, vagy mondat hosszúságúak.

A szövegkezelés mikéntje alapján is két részre oszthatjuk a prédikációkban szereplő Biblia-fordításokat. Az egyik csoport az, melyben nincsenek a püspök számára releváns teológiai problémák, a másik csoport pedig az, ahol az egzegetikai értelmezéshez szorosan hozzátartoznak a szövegkritikai megjegyzések is, és kulcsfontosságúvá válik a fordítás, értelmezés szöveghagyományban létező folyamata.

Bár nem tudjuk pontosan, hogy milyen forrásokat, bibliákat használt Enyedi épp a prédikációk írásakor, több helyen maga is utal olyan könyvekre, melyeket ismert vagy birtokolt, és melyeket felhasználhatott munkája során. Ezek az utalások inkább az *Explicationes* szövegére jellemzők, de az eddig talált, a két korpusz között lévő szövegi párhuzamok alapján feltételezhető, hogy bár a szövegfunkció nem mindig engedi meg az említését, a prédikációk is ugyanazon a szövegbázison alapulnak. Ezekből az adatokból kiderül, hogy a püspök ismerte a Septuagintán és Vulgatán kívül a német Luther-fordítást, és a század legismertebb biblikus tudósainak kommentárait, kiadásait, Erasmust, Bézát, Pagninust, Münstert, Kálvint, a Junius-Tremellius féle kiadást, a Vatablus-Bibliát, Bucert, Musculust, Hemingiust, Sebastian Castelliót, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ezt támasztják alá az *Explicationes*ben szereplő passzusok. Az Elohim név magyarázatakor a 1Móz 1,1-ről beszélve¹⁹ például így említi fordításait: „Második argumentum, mellyel megmutatjuk, hogy az Elohim itt csak egyet jegyezzen, minden írásmagyarázónak megegyezett értelme, mert ez ideig még soha senki nem találatott, az ki a Bibliát vagy görög, vagy deák, vagy egyéb nyelvre fordította, az ki Mózesnek ebben az ő írásában merte volna ez ígét Elohim sokra magyarázni, avagy sokaság formáján fordítani [...]”²⁰ A zsoltárok magyarázatára

¹⁹ 1Móz 1,1 *Kezdetben teremtötte Isten az Mennyet és Földet* (Toroczkai Máté ford.)

²⁰ ENYEDI György, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek, i. m.*, 12. [Jelen tanulmányban a szöveg olvasatát a könnyebb érthetőség kedvéért modernizáltam. – L. B.]

átterve a Zsolt 22,17-ről szólva²¹ egy másik, a Vatablus-fordításra való utalásban ezt mondja:

„Hogy ne szóljak arról, hogy itt a Biblia különböz, és a zsidó Bibliában mostan különbben vagy on írva. Melynek igazságát követvén Vatablus ez írást így fordította deák nyelvre: Ceu leo, (scilicet cinxerunt, vel momorderunt) manus meas, & pedes meos. Mint az oroszán, megkörnyékezték vagy megmardosták az én kezeimet és lábaimat. Az mely magyarázat abból is megerősítetik, hogy az a büntetésnek neme, az mellyel az kezet, lábat a keresztfán meg szokták lyuggatni, nem csak szokatlan volt az Izrael népének abban az időben, de még nem is tudták, nem is hallották.”²²

Jóval több szerzőt sorol fel a 81. zsoltár 10. verse²³ magyarázatának legelején. Az explikáció bevezetése után rögtön rátér a fordítások kérdésére, és így szól:

„Minekelőtte erre az Argumentumra megfeleljünk, tudnunk kell, hogy ezt az igét Új nem olvassuk senki írásában, az kik az zsidóból fordították az Bibliát, hanem csak az régi fordított Bibliában, az mellyet bizony dolog, hogy nem az zsidóból, hanem az görögből csináltak. Mert Pangninus, Munsterus, Musculus ez igéket így magyarázzák: *Ne legyen tebenned idegen Isten, ne is imádj külső Istent.* Vatablus és Bucerus: *Ne legyen tebenned idegen Isten, ne is imádj jövevény Istent.* Tremellius pedig: *Ne legyen tebenned kívül való Isten, ne is imádj másuva való Istent.* Végezetre Calvinus: *Ne legyen tebenned kívül való Isten, se ne tisztelj idegen Istent.*”²⁴

Visszatérve a prédikációkra, olyan esetekben, amelyekben az *Explicationes* szövege párhuzamos a prédikációk szövegével, több helyen elmarad a prédikációból a hivatkozás, míg az *Explicationes* latin és magyar helyén szerepel. Ilyen például a már többször elemzett, a háromságtani viták során kulcsfontosságúvá vált

²¹ Zsolt 22,17 *Mert kutyák vettek körül engem, gonoszok bandája kerített be, átlukasztották kezemet, lábamat.* A sorból Enyedi csak egy részletet idéz: *Meglyukasztották kezemet és lábaimat.* (Toroczkai Máté ford.)

²² ENYEDI, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek...*, i. m., 93–94.

²³ Zsolt 81,10: *Ne legyen más istened, idegen istent ne imádj!* A sor *Explicationes*ben szereplő változata: *Új Isten ne legyen teközted, ne is imádj idegen Istent.* (Toroczkai Máté ford.)

²⁴ ENYEDI, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek...*, i. m., 111–112.

2. zsoltár is. Sok helyen a prédikátor utal is arra, hogy rövidít. Ha olyan beszédben szerepel ez a rész, amelyből több változatunk van, és a változatok ezen a helyen épp eltérnek, fenntartom, hogy az *Explication*szel párhuzamos magyarázat nem utólagos betoldás, hanem a püspök munkája. Érdekes példa található erre a több szempontból is fontos 94. beszédben, melyet 1594 júniusára (Káldos János szerint talán június 20-ára, a tordai zsinat idejére), de mindenképp július 7. előttre datálhatunk. A Lk 12,32-re épülő prédikációban, mely ezek szerint értő közönség előtt hangzott el, egy helyen a 110. zsoltár 3. versét hozza fel Enyedi példaként. Lássuk, ezzel kapcsolatban mit mond az *Explicationes*:

„Immár az harmadik versben az mint olvassák [Zsolt 110,3]: *Méhéből az hajnalcsillag előtt szültelek*. Innét is az Krisztus örökkévaló voltát hozzák ki, mert ha az hajnalcsillagnak, azaz minekelőtte az csillagok teremtettének volna, még azelőtt született az Messiás Istennek méhéből, következik, hogy öröktől fogva való. De először ez az argumentum az ariánusok ellen semmi. Mert nem következik, hogy az ki előbb való, az öröktől fogva való legyen. Mert ama lelkek is, kiket Angyaloknak mondunk, az hajnalcsillagnál előbb voltak, de azért nem öröktől fogván valók.

Továbbá, azt mondjuk, hogy itt is az kútforre kell mennünk, és az zsidó textust kell megnéznünk. Nem csak az zsidók pedig, hanem minden keresztyének, kik tudósok az zsidó nyelvben, egy szájjal erősítik, hogy az zsidóban semmi emlékezet nincsen az hajnalcsillagról, avagy az szülésről, és az görög és deák biblia textus egy állatjában ellenkedik és különböz az zsidótól. Azért ezt az írást külömb-külobb bölcsek külömb-külobbképpen magyarázzák és fordítják:

Bucerus így fordította: *Az méhtől, az hajnaltól fogva, az te születésednek harmatja*, és így magyaráza meg: *Úgy jó méhedtől az te ifjúságod, az mint az hajnaltól lehull az harmat, tudniillik bővön és bódogul. [...]*

Musculus pedig így fordítja: *Az méhedből mint az hajnalból leszen teneked az te ifjúságodnak harmatja*, és így magyarázza meg: Vélem, hogy ezt az cikkelyecskét az Krisztus híveiről magyarázhatjuk, kik őtöle szaporán és oly bőségesen születnek, mint az hajnalból származik az harmat, és ezért neveztetnek Krisztus ifjúságának. [...]

Calvinus is mikor ez igéket fordította volna: *Az te méhedből, az hajnalból az te ifjúságodnak harmatja*, ezeket így magyarázza meg:

Én bizony nem kételkedem, hogy itt az Istennek áldását hirdeti Dávid, az Krisztus népének megszaportításában.”²⁵

Az idézett bibliai sor szerepel egy prédikációban is, bár teljesen más kontextusban. Az Enyedi-korpusz prédikációi közül jól ismert 94. (27.) beszéd két változatban, a *Sárospataki kódex*ben és a 2. *Kolozsvári kódex*ben maradt fenn.²⁶ Gondolatmenete a változatokban lényegében párhuzamos, ám a *Sárospataki kódex*ben egy helyen egy hosszabb szakaszon a másik változatban nem szereplő eszmefuttatás található. Ebből most csupán a kiemelt bibliai idézet kétféle fordítását elemzem. Ez a bibliai hely nem kevésbé fontos szerepet tölt be a háromságtani vitákban, mint a 2. zsoltár, sőt a *Pécsi Disputában*²⁷ több helyen is együtt, egymást kiegészítve idézik a vitatkozó felek a két helyet.

<p>S 1/315–316. Innét azt is megtanulhad, hogy mikor az Istennek tulajdoníttatik az atyai nevezet, semmit egyebet nem jelent, hanem szeretetet és gondviselést. És az kik az Istennek valami természet szerint való születést tulajdonítanak, nemcsak az Írás ellen szólnak, hanem az élő Istennek méltóságát is megbántják, undokítják. Úgy vagyon, hogy néha az Írás úgy szól, mintha afféle természet szerint való szülést jelentene, de könnyű az igaz értelmet megismerni, az ki tudja, hogy az Írás gyakran az Isten felől emberi mód szerint szól. Vagyon egy mondás szent Dávidnál Psal. 109 [Zsolt 110,3]: <i>Az én méhem-ből, úgymond, az hajnalcsillag előtt szültelek téged</i> etc., kit az Krisztusra</p>	<p>K2, 144v(287)–145r(288). Innét azt is megtanulhad, hogy mikor az Istennek tulajdoníttatik az atyai nevezet, semmit egyebet nem jegyez, hanem szeretetet és gondviselést,</p>
---	--

²⁵ ENYEDI, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek...*, i. m., 126–128.

²⁶ Modern kiadásukat ld.: EGY P 1, 284–300.

²⁷ Ld. pl. VÁLASZÚTI György: *Pécsi Disputa*, bev. tan., jegyz. DÁN Róbert, s. a. r. NÉMETH S. Katalin, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 117–118.

magyaráznak, és innét akarják bizonyítani, hogy az Krisztus az Atyának természet szerént való Fia, nem úgy, mint az Írás másutt egyéb embereket is mond, hogy az Istentől születtenek. Lá, úgymond, azt mondja, hogy az ő méhéből szülte, tehát ez külömb attól, mikor azt mondja szent János [Jn 1,13], hogy az hívek az Istentől születtenek, mert csak az Krisztus felől vagy mondván, hogy az Isten méhéből született. De ez ő okoskodások és ellenvetések, szintén mint az többi, igen erőtlen. Mert elsőben, az a mondás bötű szerént Dávidról szól. Más az, hogy hamissan fordították úgy, az mint ők eléhozzák. Mert az miképpen megláthatja akárki is, így vagyon gyakran írva [Zsolt 110,3]: *Az anyád méhéből hajnalban volt harmatja az te ifjúságodnak* etc. Mely igéknek magyarázatjáról most nem szóllok, csak akarom azt mutatni, hogy az Vulgata verzió hamis. De ha szinte mind úgy volna is, az mint ők mondják, ugyan nem bizonyíthatnák és nem [1/316:] hozhatnák azt ki belőlle, az mit ők akarnak. Mert bátor úgy legyen, hogy az Krisztusról mondta legyen az Írás, hogy az Isten|:nek méhé:|ből született, igen köz dolog ez, és egyebek felől is szól így az Írás. Esa 46 [Ézs 46,3-4]: *Halljátok meg, Jákobnak háza és az Izrael házának maradékja, kik hordoztattok az én méhemtől és hordoztattok az én hasamban, mind vénségtekig veletek vagyok, és ősz hajatokig én hor-*

<p><i>dozlak, én csináltalak és én hordozlak, tartlak és üdvözítlek. Ha azért az Krisztust örökkévaló és természet szerént való Fiának kell mondani az élő Istennek, hogy Isten méhéből született: nek mondatik lenni, hát olyanok lesznek az Izrael fiai is, mert azok felől is így szól az Írás. De te tanuld meg, hogy az atyai név s az születésnek igéje valamikor az Istennek tulajdoníttatik, szeretetet, gondviselést és jóakaratot jegyez, kivel az jelentetik, hogy valaminemű szeretettel vagyon az atya, anya az ő magzatjához, szintén ollyannal vagyon az Isten az ő híveihez.</i></p> <p>Itt is azért azt mondja Krisztus Urunk, hogy ne féljenek az apostolok, mert kegyes gondviselőjek vagyon mennyben, ki az ő fáradságok és nyomorúságok után országot ad nekik. Ezt világosban megmagyarázza másutt, Matt. 19. [Mt 19,27–30], Luc. 22. [Lk 22,29–30]: <i>Én is országot rendelek nektek, miképpen nekem rendelt az én Atyám, hogy egyetek és igyatok az én asztalomon, és az én országomban, és ülvé 12 székekben, ítéljétek Izraelnek 12 nemzetségét.</i></p>	<p>mert az minemű szeretettel vagyon az atya és anya az ő fiaihoz, szintén ollyannal vagyon az Isten az ő híveihez.</p> <p>Itt is azért mondja Krisztus Urunk, hogy ne féljenek az apostolok, [m]ert kegyes, gondviselő Atyjok vagyon mennyben, ki az ő fáradságok [után] országot ad nekik. Ezt másutt is világosban megmagyarázza [után] Matt. 19. [Mt 19,27–30], Luc. <29.>:22. v. 28.: [Lk 22,29–30]: <i>Én is országot rendelek tüneknek, [145r (288):] miképpen nekem rendelt az én Atyám, hogy egyetek és igyatok az én asztalomon, az én országomban, és ülvé az széken, ítéljétek az Izrael 12 nemzetségét.</i></p>
---	--

Az idézeteket külön elemezve és összevetve az *Explicationes*ben szereplő fordítási variánsokkal, jól látható, hogy egyik prédikációváltozat sem mutat pontos, szó szerinti egyezést az *Explicationes*ben található szöveghelyekkel. Figyelembe kell itt vennünk, hogy az *Explicationes* magyar változatának szövege jó fordítói kvalitásokról tanúskodik, és egyben meggyőző a példa abból a szempontból is, hogy a 16–17. század fordulóján nem volt olyan teljes bibliafordítás, melyhez ragaszkodtak volna az unitárius elit tagjai szövegkiadások készítésekor. Bevonva a vizsgálatba a *Vizsolyi Biblia* és a *Káldi-féle Biblia* szövegét is, világossá

válik, hogy a katolikus hagyományon alapuló fordításnak sokkal biztosabb, bevett szövege volt, mint a más felekezeti fordításoknak.

[Zsolt 110,3]	
Explicationes (T. M. ford.)	<i>Méhemből az hajnalcsillag előtt születek.</i>
Sárospataki kódex	<i>Az én méhemből az hajnalcsillag előtt születek téged etc.</i>
Káldi Biblia	<i>Méhemből a hajnali csillag előtt születek téged.</i>
Bucer	<i>Az méhtől, az hajnaltól fogva, az te születésednek harmatja.</i>
Musculus	<i>Az méhedből mint az hajnalból leszen teneked az te ifjúságodnak harmatja.</i>
Calvin	<i>Az te méhedből, az hajnalból az te ifjúságodnak harmatja.</i>
Huszár Gál fordítása	<i>Az te születésednek harmatja nagy szépségben és szentségben vagy az hajnalnak méhéből.</i>
Károli Biblia	<i>Az ő méhétől fogva, hajnaltól fogva (jelen leszen neked) az te ifjaidnak harmatja.</i>
Sárospataki kódex	<i>Az anyád méhéből hajnalban volt harmatja az te ifjúságodnak etc.</i>
Szenci Molnár Albert fordítása	<i>Oly sok fiaid tenéked születnek, mint az hajnali harmat a földön.</i>
Komáromi Csipkés György fordítása	<i>Az hajnalnak méhétől fogva tied a te ifjúságodnak harmatja.</i>

Visszatérve a hosszabb idézethez, még egy példa szerepel a szövegben, melyre érdemes egy pillantást vetni. Az Ézs 46,3–4 azért fontos a témánk tekintetében, mert nem csak egy helyen szerepel a korpuszban. Egyrészt megtalálható a 94. beszéden kívül a 2. zsoltárra épülő explikáció szövegében, valamint ennek prédikációváltozatában (két variánsban is), és az *Explicationes* előszavában is. Bár ez utóbbi helyeken a fentebb idézetnél kicsit rövidebb formában.

Ézs 46,3–4	
Sárospataki kódex, 94. beszéd (Lk 12,32)	<i>Halljátok meg, Jákobnak háza és az Izrael házának maradékja, kik hordoztattok az én méhemtől és hordoztattok az én hasamban, mind vénségtekig veletek vagyok, és ősz hajatokig én hordozlak, én csináltalak és én hordozlak, tartlak és üdvözítlek.</i>

<i>Explicationes</i> (Zsolt 2,7)	<i>Halljátok meg szómat, Jákobnak háza és Izrael házának minden maradéka, kiket méhemtől fogva hordozok.</i>
5. Kolozsvári kódex, 193. beszéd (Zsolt 2,7)	<i>Hallgassatok engem, Jákob háza etc., :és az Izrael házának minden maradéki: , kik hordoztattatok az én hasamban, és viseltettetek az én méhemben.</i>
Székelykeresztúri kódex, 193. beszéd (Zsolt 2,7)	<i>Hallgassatok engem, Jákobnak háza, kik hordoztattatok az én húsomba[!], és viseltettetek az én méhembe.</i>
<i>Explicationes</i> (Jn 1)	<i>Hallgassatok engemet, Jákob háza és Izrael népének minden maradéka, kiket méhemben hordozok, és testemben viselek.</i>
<i>Káldi Biblia</i>	<i>Hallgassatok engem, Jákobnak háza és az Izrael házának minden maradékja, kik az én méhemtől hordoztattok, kik az én méhemtől viseltettek. Mind vénségig ennen-magam, és mind az őszülésig én hordozlak. Én teremtettelek és én visellek, én hordozlak és megszabadítlak.</i>
<i>Károli Biblia</i>	<i>Hallgassatok engemet, Jákobnak háza és Izraelnek minden maradéki, kik hordoztattok az ti anyátok méhétől fogva, kik viseltettek az ti születésektől fogva. Mind vénségetekig ugyan csak én, és mind addig, míg megőszültök, én hordozlak. Én teremtettelek, én hordozlak és megtartalak.</i>

A példából kiemelném azt a részt, ahol Enyedi azt mondja a prédikáció szövegében, hogy „a Vulgata verzió hamis”. Miért is lehet érdekes ez a kritikai megjegyzés a korpusz többi részében? Bár a háromságvalló és unitárius álláspont sok ütközési pontot talált a bibliai szövegekben, kézenfekvő lenne, ha a „nem problémás” szöveghelyeken a protestáns szövegváltozatok közelebb állnának Enyedi változatához. Ám sok esetben a szóhasználat alapján a püspök változata több hasonlóságot mutat Káldi bibliafordításával, mint Károlyiéval. Jó példa erre például a Jeremiás könyvéből²⁸ való pár sor, mely egyértelmű *Vulgata*-fordítás:

²⁸ Jer 5,3: Pedig te, Uram, az igazságot nézed. Megverted őket, de nem fájt nekik, irtottad őket, de nem akarták megfogadni az intést. Kőkemény maradt az arcuk, nem akartak megtérni. Vulgata, Jer 5,3: Domine oculi tui respiciunt fidem percussisti eos et non do-

182. beszéd, K5, 73r.	Károlyi Biblia	Káldi Biblia
Uram, megveréd őket, s nem fájlalák, ugyan megroncsolád őket, s mégsem tanulának, megkeményíték orcájuk- kat inkább az kőnél és nem akarának megtérni.	Uram! [...] Megverted őket, de nem bánkódtak; megemésztet- ted őket, de az dorgálást nem akarják felvenni, az ő orcájuk keményebbek voltanak az kősziklánál, nem akartak megtérni.	Uram! [...] vered őket, és [nem] fájlalják; megtöröd őket, és nem akarják fölvenni a fegyelmet; keményeb- bekké tették orcájokat a kőnél, és nem akarnak megtérni.

A korabeli ismert változatoktól való eltéréseket – és ez esetben is a Káldi-féle fordításhoz való nagyobb hasonlóságot – mutatnak a korpuszban kulcspozícióban lévő zsoltárfordítások is. A szöveghelyek azt mutatják, hogy ezeknél a fordításoknál is a *Vulgatát* vehette alapul Enyedi. Itt is egy példát²⁹ mutatok (Zsolt (36) 37, 35–36):

171. beszéd, K5, 29r.	Károlyi Biblia	Káldi Biblia
Láttam az istentelent, hogyan felnevelkedett, huzalkodott, mint az Lybanusnak cédrusa, azután elmentem mellet- te és nem találtam ott, kerestem, de hát csak az helye sincs.	Láttam elhatalmazott hitetlent, és hogy az felfuvalkodott, mint az kiterjedett zöldellő fa. De elmúlék, és íme, nem vala, keresém őtet és meg nem találám.	Láttam az istentelent fölmagasztalva és fölemelkedve, mint a Libanon cédrusait. És átmenék, és íme nem volt; és kerestem őt, és helye sem találta- tott.

A korabeli zsoltárfordításokkal való összevetése még inkább tanulságos:

luerunt adtrivisti eos et rennuerunt accipere disciplinam induraverunt facies suas super petram noluerunt reverti.

²⁹ Zsolt 37, 35–36 Láttam egy erőszakos bűnöst: olyan volt, mint egy terebélyes zöldellő fa, de egyszer csak eltűnt, nem volt többé, kerestem, de nem lehetett megtalálni. Vulgata, Zsolt 36(37), 35–36: Vidi impium superexaltatum et elevatum sicut cedros Libani et transivi et ecce non erat et quaesivi eum et non est inventus locus eius.

Zsolt 37,35–36		
5. Kolozsvári kódex, 171. beszéd	Láttam az istentelent, hogy felnevelkedett, huzalkodott, mint az Lybanusnak cédrusa, azután elmentem mellette és nem találtam ott, kerestem, de hát csak az helye sincs.	
Székely István fordítása	<i>Láttam az hitetlent hatalmasságba és kövérségbe, mint az zöld borostyán. Elmene, és íme, nem vala, keresem útöt, és meg nem találám.</i>	
Bogáti Fazekas Miklós fordítása	<i>Én ezt már megértem, a gonosz hogy vesze, Ki úr s gazdag vala, hatalmas, míg éle, Mint egy tekintetes, magas, zöld fa, növe, Kit hogy ne csodálna, senki nem tűrhette.</i>	<i>Tekintém meg egykor, tehát híre sincsen, Elmenék mellette, keresém, hát nincsen, Az istentelennek vége ilyen leszén, Virága, gyümölcse maradó nem leszén.</i>
Thordai János fordítása	<i>Láttam én gyakorta Hogy az Istentelen örült, Minden gazdagságba merült Mint a' cedrus fa.</i>	<i>Egy kevés üdö múlva azon mentem el, Szemeimet meg' nyitván tekintettem fel; Tehát sohul nincsen, Keresem szorgalmatosan, Vigyázom ájítatosan, De sohul nincsen.</i>
Szenci Molnár Albert fordítása	<i>Én jól megszemlélem a gonosztevőt, Ki elfel-kele és elterjede, És hogy mint zöld borostyánfa, úgy felnőtt.</i>	<i>És hogy másszor elmenék mellette, Oda lőn, a helyét széjjel nézellem, De őt semmiképpen ott nem lelém.</i>
Péchi Simon fordítása	<i>Láttam én igen szerencsés megerősödött istentelent: ki úgy állott, mint az erős zöldellő cédrusfa. Elébb mentem egy kevésé és tehát sohul nincsen: kerestem őtet és nem találhattam.</i>	

Az ószövetségi idézetek csoportjából emellett szövegtörténeti szempontból kiemelkednek a fordítás kérdése kapcsán az apokrifnek tekintett ószövetségi

szövegek. Ezek egyben nagyobb eltérést mutatnak mind a Károli, mind a Káldi-féle, mind a Heltai-féle fordítástól.³⁰ Ezen bibliai fordításokra jelen dolgozatban nem térek ki bővebben. Érdemes itt azonban még egyszer megjegyezni, hogy a 16. század végéig a nyomtatott prédikációsgyűjteményektől eltérően Enyedi beszédeihez sokszor alkalmyszerűen választott alapigét. Ezek közé sok esetben illesztette be a reformált egyházak kánonjából kikopó, a 17. század végére teljesen elhagyott apokrif könyveket is, így például nála találkozunk utoljára *Tóbiás könyvével* textusként egy házassági témájú prédikációjában.³¹ Hivatkozott ezen-

³⁰ Pl. Sir. 12, 16–19.

7. beszéd, K2, 66: Ajakával édesen szól az tennen barátod, és kedvesen sokat suttog, jó szót ad. Sőt, ugyan sír is előtted, de szívében azon tanácskozik, mint ejthessen az verembe és ha alkalmatossága leend megtenni, elégedhetik az vérontással.

Heltai-fordítás: Az ellenség édes beszéddel szól ugyan, és bánkódván a te nyavalyádon, szeretetet és jókedvet mutat, sőt, még sír is veled egyetembe, de szívébe azt gondolja, miképpen veszedelembe ejtsen tégedet. És ha okot talál, meg nem elégedhetik a te véreddel.

Káldi Biblia: Ajakival édesget az ellenség, és szívében incselkedik, hogy verembe ejtsen téged. Szemeivel könnyez az ellenség, de ha időt talál, a vérrel meg nem elégedik.

Károli Biblia: És jóllehet, az ő ajakival gyönyörűséges az te ellenséged, de az ő elméjében forgat tanácsokat, melyekkel tégedet az törben beejtsen. Az ő szemeivel könnyez, de ha alkalmatosságot talál, meg nem elégedhetik véreddel is.

Sir. 47, 26–28.

35. beszéd, Sz, 1: Továbbá Salamon elnyugvék az ő atyjával, és hagyja utána az ő magvából amaz közönséges bolondságot és ész nélkül való Roboámot.

Káldi Biblia: És vége lőn Salomonnak atyáival. És hagyott maga után ivadékából a nemzetnek bolondságot, az okosságban megfogytakozott Roboámot, ki elidegeníté a nemzetet tanácsával.

Károli Biblia: Mert mikoron elnyugodnék Salamon az ő eleivel, hagyá őutána az ő magvából az nép közül legbolondabbat, az Roboámot, ki elidegeníté az népet tanácsával.

³¹ A 16. századra a Tóbiás és Sára házasságára vonatkozó szövegek jellemzően inkább házassági énekek. Ilyen módon különleges prédikációról beszélhetünk. A házasság témája köré építi Enyedi a prédikációt, ám csak a házasságkötés aktusára koncentrál, kihagyja a könyv csodás, meseszerű elemeit. Teszi ezt talán azért, mert a 16. század végén több, Tóbiás történetét feldolgozó bibliai história is megjelent. Emellett érdemes figyelni egyrészt a beszéd elejére, mely épp a históriái retorikai jegyeit viseli magán: „Vadnak az emberek között sok külömb-külömbféle szövetségek és társaságok, kik nélkül ugyan el nem lehet nézve az többi között ugyan erősb, szükségesb, becsületesb nincsen az házasságnál. Mely felől noha gyakran hallottak naponként az hívek, de nem árt ez mostani órában is az felől értekezniük, mert az jó dolognak gyakran való hallása nem káros.” (8. beszéd, K2, 71 (38r).) Valamint fontos utalni arra a megjegyzésre, melyben az általánosan ismert és minduntalan hallgatott történetek helyett egy szokatlanabb példát konferál fel a püspök: „De amint hogy azokról gyakran hallottak az hívek, mostan szölljunk az meghallott igékből az régi szenteknek szokásukról és rendtartásukról az házasságban.” (Uo., 72 (38v).) A szöveghelyről ld.: HERMANN Zoltán, *A Tóbit könyve és a varázsmese* = H. Z., *Varázs/szer/tár. Varázs-*

túl a *Bölcsesség könyvére*, *Judit könyvére*, a *Makkabeusok első és második könyvére*. Ugyanígy, nem törődött azzal sem, hogy Jóbót Luther és őt követve számos reformátor fabulának tartotta, *Jób könyvét* két alkalommal is textusul választotta.³²

Az Újszövetségre áttérve megjegyezhetjük, hogy az ószövetségi helyekhez hasonlóan eltérnek az újszövetségi könyvek is fordítás tekintetében, amellet természetesen, hogy amiként Heltai János a fentebb már említett tanulmányában is jelzi, a kisebb-nagyobb szövegeltérések mellett az ismert fordítások nagy része szoros szövegpárhuzamot mutat.³³ Enyedi a 204. beszéd elején így ír az apostoli könyvekről:

„Miképpen a folyamnak vize attól tisztább, mentől közelebb vagy az ő forrásához, azonképpen az üdvösségnek tudománya attól igazb, mentől közelebb az ő eredetihez. Tudjuk pedig azt, hogy az Úr Isten az ő emberi nemzethez való szeretetét soha bővebben és közönségesképpen ki nem öntötte és jelentette, mint a Krisztus Jézus és az ő apostolai által. Sohonnat azért igazban és világosban az üdvesség utát meg nem tanulhatjuk, mint ezeknek prédikálásából és írásából.”³⁴

Szavait alátámasztják a textus kiválasztásában követett gyakorlatának adatai is. A textusul választott bibliai helyeket könnyebb rekonstruálnunk, annak ellenére, hogy több másoló (ahogy valószínűleg Enyedi is tette előttük) nem írja ki teljes hosszában a textust. Szerencsés esetnek tekinthető (sajnos kevés ilyen van), mikor több beszédben elemez Enyedi egy-egy bibliai könyvet, verscsoportról verscsoportra haladva. Lássunk erre egy példát. A 78., 79. és 80. beszédekben a *Korintusbeliekhez írott első levél* 13. könyvét választotta a püspök textusul.

mesei kánonok a régiségben és a romantikában, Bp., L'Harmattan, 2012, 76. Ugyancsak a Tóbit könyvét, és szorosabban is Enyedi beszédét tárgyalja Hermann a könyv egy másik fejezetében is: *A rejtőzködő mese. Enyedi György Tóbiás-példázata = Varázs/szer/tár...*, i. m., 99–108. A beszéden kívül Enyedi, ahogy kortársai is, többször hivatkozik a *Tóbit könyvére*, különböző katalógusszerű felsorolások elemeként használja a történetet.

³² Utóbbiak közül egyik beszéd sincs meg. Jób 8-ra épült a 129. beszéd, S-ben az adott lapok hiányoznak. Jób 14-re épült a 49. beszéd, mely ma sem a K3-ban, sem a K4-ben nincs benne, csupán K3 indexe jelzi.

³³ HELTAI, *A perikópák...*, i. m., 201.

³⁴ 204. beszéd, K1, 36.

beszéd száma	kódex	oldal	cím	textus	textus szövege
78 (12)	K2	56r–60v (107–116)	De charitate	1Kor 13,1	<i>Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék, de szeretetem nem volna etc.</i>
79 (13)	K2	61r–65r (117–125)	Charitas	1Kor 13,4	<i>Az szeretet hosszú ideig tűrő jól tevő etc.</i>
	M	179r– 183v		1Kor 13,4	<i>Az szeretet hosszú ideig tűrő, jól tevő, kegyes. Az szeretet nem irigykedik, az szeretet nem fualkodik fel, <nem magának való, nem keresi az övéit>. Nem keresi az övéit, nem gerjed hamar haragra, nem gondol gonoszt, nem örül az hamisságnak, hanem örül az igazságnak. Mindeneket békességgel eltűr, mindeneket elhiszen. Mindeneket remél és mindeneket elvisel.</i>
80 (14)	K2	65v–70v (126–136)		1Kor 13,8	<i>Az szeretetnek soha vége nem lesz, de az próféciák is elfogynak, az nyelvek is megszűnnek etc.</i>

Majd a prédikációk szövegéből kiegészítve az adott bibliai könyv a következőképpen hangzik (1Kor 13,1–13): „Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék (minden nyelveket tudnék), de szeretetem nem volna, löttem zengő érc-cé és pengő cimbalommá. Ha prófétálni tudnék, ha értenék minden titkokat és mindenféle tudománt, de szeretetem nem volna semmi. És ha olyan hűtöm volna, hogy ha [hegyeket mozdíthatok el], de szeretetem nem volna, [semmi vagyok]. Ha elosztogatom az szegénynek táplálására minden marhámot, javaimat, ha adnám testemet az tűzre, de szeretetem nem volna, [semmi hasznom abból.] Az szeretet hosszú ideig tűrő, jól tevő, kegyes. Az szeretet nem irigykedik, az szeretet nem cselekedik álnokul, az szeretet nem fuvalkodik fel. Nem keresi az övé-

it, nem gerjed hamar haragra, nem gondol gonoszt, nem örül az hamisságnak, hanem örül az igazságnak. Mindeneket békességgel eltűr, mindeneket elhiszen. Mindeneket remél és mindeneket elvisel. Az szeretetnek soha vége nem lesz, de az próféciák is elfogynak (elmúlnak, megszűnnek), az nyelvek is megszűnnek, az tudománnak is vége lesz. Mert rész szerént tudunk és prófétálunk. Az míg kisdéd valék, úgy szóllok vala, mint gyermek, úgy értek vala, mint gyermek. De mikor öregember-korban juték, hátrahagyám az gyermekségnek dolgait. [Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem.] Akkor megemérem, mint megemérettetem. Mostan pedig megmaradnak az hüt, az reménség és az szeretet, [e három;] ezek között nagyobb az szeretet.”³⁵

A kissé nehézkesnek tűnő rekonstrukció sok haszonnal jár. Egyrészt bepillantást mutat Enyedi munkamódszerébe és fordítási gyakorlatába, másrészt világossá teszi, hogy a püspök szépen gördülő, kidolgozott nyelvezetével méltó partnere lehet a korabeli fordítóknak.

A prédikációk feldolgozása során fontosnak tartom megjegyezni a következőket: Enyedi György másolatokban fennmaradt prédikációiban a bibliai idézetekhez kapcsolható sok rövidítés, a prédikátorok számára fontos, a használat közben segítséget nyújtó egyéb jelzések, textus-kiegészítések, a *lege usque* betoldások, melyek jelölik a prédikátornak, meddig kell olvasni a rövidített textust, szinte biztosan nem Enyedi keze nyomát rejtik. Alátámasztja ezt az is, ahogy az egyes kötetek jellegükben eltérnek egymástól. A kódexek nagy része rövid, egy-két soros textusidézettel nyitja a beszédeket, majd a belső hivatkozásoknál is csak kezdőszavakkal jelzik az adott citátumot. A 4. *Kolozsvári kódex* másolója (vagy egy későbbi kéz) sok helyen kiegészíti a csak röviden kiírt textust, ezzel könnyítve a kötet használatát. A *Székelyszeresztúri kódex* a többi másolattól eltérően nem csupán teljes terjedelmében kiírja a beszédek textusát, de hosszú prédikációkat kétfelé választ, azokat egymást követő alkalmakra szánja.

A belső bibliai idézetek még inkább variálódó természetűek, tekintve, hogy a püspök és maguk a másoló prédikátorok is felkészült bibliaismerők és bibliahasználók voltak. Nem egyszer a variánsokban eltérő fordítást találunk, és az sem példa nélküli, hogy ugyanannak a bibliai idézetnek egy beszéden belül találjuk meg változatait. Általánosan elmondható, hogy a bibliai idézeteket felvezető szavak előzik meg, majd locushivatkozás és az idézet következik. Emellett a nyomtatott prédikációs kötetekben megszokottnál kevesebb jelölést találunk a

³⁵ A hiányzó részleteket szögletes zárójelben a modern fordításból pótoltam. A kerek zárójeles variációk a prédikációkban található szövegvariációkat mutatják.

kéziratos kódexekben. A leggyakoribb módszer a bibliai idézet beillesztésére, hogy a bibliai hivatkozás és a vers(ek) első néhány szava után *etc.* jel utal arra, hogy a gondolatmenetbe illő részt illik tovább olvasni. Egyes esetekben jelölve van az is, hogy meddig olvasandó a locus, esetleg a megkezdett történet teljes hosszában előadandó.³⁶ Ezekben az esetekben felmerül a kérdés, milyen szöveghez irányítják a Biblia esetében másolók a felhasználót. A jelzett vers alapján mindenképp megtalálják azt, bármely biblia-kiadásban vagy fordításban? Az is biztos, hogy ha a beszédváltozatokban egyező bibliai idézet után egyező latin formula következik, az már a kódexek forrásában is szerepelt, sztemma híján is állíthatjuk, hogy az eredeti variáns is tartalmazta azt.³⁷ Gyakran a másolók bibliai passzusokat latinul szúrtak a beszédekbe, míg más másolatokban ugyanezeket a helyeket magyarul találjuk meg. Van, hogy a latin Biblia-idézetet rögtön le is fordítja a másoló.³⁸ A latin vagy vegyes nyelvű bibliai citátumok jelenléte azonban inkább kódex-specifikusnak tűnik. Vannak ritka esetek, mikor a latin és magyar szöveg egyesén szerepel ugyan, de egymást kiegészítve: „Ez ilyenek igen eszeseknek tartják magukat és ezért jajt mond nekik a próféta Cap. 5: *Jaj tinéktek, akik bölcsek vagytok, a ti szemetek előtt* etc. Cap. 29. ugyan nyilvánban megmagyarázza őket: *Vae qui profundi estis corde, hogy az Úr előtt elrejtétek tanácsokat, kiknek sötétségben vagyon munkájuk, és ezt mondják: Ki lát minket és ki tud minket?*”³⁹ Látható itt, hogy a citátum elejét latinul, míg végét magyarul idézte a másoló. Ez és az ehhez hasonló esetek elgondolkoztathatnak minket a gyűjtemény bibliahasználati módszerén. Emellett annak a feltételezésnek megerősítésére szolgálhatnak, hogy a korpusz prédikációiban szereplő bibliai citátumok sok esetben az írás alatt alakuló direkt fordítások és nem esetleges kanonikus változat verseinek átvételei. Míg a prédikációk szinte minden esetben ugyanazt a forrást látszanak hozni a textusjelölésnél, a prédikációkon belüli idézetek sokszor nem egyeznek a máshol használt szövegváltozattal. Sok esetben emellett

³⁶ S másolója a 112. beszédben például így tette ezt: „Így cselekedék amaz próféta is Akháb királlyal 3. Reg. 20., mikor Benhadád az szíriai királyt elbocsátja volna. Recitetur historia.” (S, 2/134.) Modern kiadásban ld.: EGYPT 2, 147. Hogy ne csak bibliai példát említsünk, K2 másolója Ibükosz történetét vezette be a következőképpen: „Csudaképpen az Istennek akaratjából és gondviseléséből, kiről ám egy szép históriát mondok. Recitetur mors Ibici Poetae quam grues utae esset.” (K2, 45v (86).) Modern kiadásban: EGYPT 1, 102.

³⁷ Pl. idézési párhuzamok a 86. (20.) beszéd két variánsából: *Ibidem aliquoties* zárással. (K2, 101r (200); CV, 16v (40).) Modern kiadásban ld.: EGYPT 1, 207.

³⁸ Pl. a 195. beszéd másolója az ApCsel 9,5-re utalva: „Amiképp Pálnak is mondá az mennyei szózat. *Durum est tibi contra stimulum calcitrare. Igen nehéz neked az ösztön ellen rugoldoznod.*” (K5, 134v.)

³⁹ 57. beszéd, K4, 87v.

nem is pontos idézetről, hanem szabad összefoglalásról beszélhetünk. Így a *Marosvásárhelyi kódex*ben szereplő, Krisztus megkísértését leíró prédikáció-sorozatban hozott textus (Mt 4,5: Akkoron felvivé őt az ördög az szent városban, és állatá őt az templum csikorgójára⁴⁰) a 42. beszédben a következőképpen kerül elő: „A bölcs emberek azt ítélik, hogy ott vitte volt Krisztus Urunkat az ördög a templom tetejére, hogy onnan alászköjkék, mert az a része a templomnak legnagyobb volt és kőfal között kerengő grádicson felmehettek a templom héjára.”⁴¹ A bibliai helyet csupán kivonatolta, előadta a prédikátor.

Sok esetben a bibliai idézetek nehezen különböztethetőek meg az egyéb idézetektől, egyrészt jelölésükben (jelöletlenségükben), másrészt a felvezetés retorikájában. Feltételeznünk kell emellett a korabeli ember mély bibliaismeretét, mely sok, a mai fül számára semmitmondó idézetet evidenciaként kezelt és jól ismert. Több esetben Enyedi a Biblia szerzőire mint „bölcs” -ekre hivatkozik, az azonosítás nélküli, anekdota-szerű színesítő idézetek így könnyen elvesznek az antik auktorokra utaló, beazonosítatlan idézetek között. Egy helyen például a magyarított textus harmadik tanulságát így adja elő: „[...] ha valamely embereket vagy gyülekezetet látunk, avagy hallunk, hogy nyomorúságban forog, nyavalyákkal környülvetetett, ne mindjárt legyünk gonosz ítéletben felőllek, mert az Úr az övéit gyakorta megostorozza és sanyargatja, az miképpen az bölcs is mondja, hogy az mely atya szereti gyermekét, megvesszőzi.”⁴² Az idézet forrását *A példa-beszédek könyvében* találjuk meg (Péld 13,24): „Aki kíméli botját, gyűlöli a fiát, de aki szereti, idejében megfenyíti.”

A textusok esetében Enyedi sok beszédben nagyon rövid szövegrészt ad meg, és mint fentebb említettem, a kódexek nagy része ehhez igazodva rövid, egy-két soros textusidézzel nyitja a beszédeket, majd a belső hivatkozásoknál is csak kezdőszavakkal jelzik az adott citátumot. Ezzel szemben a *Székelykeresztúri kódex* a többi másolattól eltérően azonban teljes terjedelmében kiírja a beszédek textusát. Az utolsó példában egy ilyen beszédhelyet mutatok be. A gyülekezet életének rendjét taglaló, az egyházi adó fizetéséről szóló beszédet három kódexből ismerjük. Bár a 3. *Kolozsvári kódex* csak az indexében őrizte meg a bibliai helyet, a 4. *Kolozsvári kódex*ből és a *Székelykeresztúri kódex*ből rekonstruálhatjuk, hogy hogyan működött a szövegben rövidebb és hosszabb formában a bibliai idézet. A *Székelykeresztúri kódex* nem csupán hosszabban idézi a textust, de

⁴⁰ 85[?]/3. beszéd, M, 135r. Modern kiadása: EGY 2, 211.

⁴¹ 42. beszéd, Sz, 90. Modern kiadása: EGYVM, 215. Ugyanennek változata: K4, 29v.

⁴² 109. beszéd, S, 2/96. Modern kiadása: EGY 2, 117.

a korpuszban nem megszokottan, zárójeleket használ egyes helyeken.⁴³ A zárójelek használata arra késztetett, hogy összevessem a szöveget a Károli-féle bibliafordítással, Károli ugyanis előszeretettel élt a zárójelezés technikájával. Az összehasonlításból látszik, hogy míg a *Székelykeresztúri kódex* a párhuzamos 4. *Kolozsvári kódex*hez hasonlóan hozta a textus elejét, azt már a Károli-fordításból egészítette ki a 17. században. Az eljárás az eddig vizsgált kódexek alapján egyáltalán nem tipikus, sőt, inkább egy ritka momentumot mutat meg. A *Székelykeresztúri kódex* kiegészített textusszövegeinek és belső szövegmagyarázatainak szisztematikus összevetése a szövegkiadással párhuzamosan készül, és reményeim szerint gazdag és jól elemezhető szöveganyagot kínál majd a két bibliafordítás együttélésének elemzéséhez.

Mt 17,24-27		
4. Kolozsvári kódex	Székelykeresztúri kódex	Károli Biblia
<u>És mikor Kapernaumba mentenek volna etc.</u>	<u>És mikor Kapernaumba mentenek volna,</u> menének Péterhez az kik az két drachmát szedik vala, és mondanák: Az tü mesteretek nem adja-e meg az két drachmát (őmagáért)? És felelé Péter: Igenis (meg szokta adni).	Mikoron pedig jutottak volna Capernaumba, menének Péterhez az kik a két drachmát szedik vala, és mondanák: Az ti Mesteretek nem adja-e meg (őmagáért) az két drachmát? És felelé Péter: Igenis (meg szokta adni).

⁴³ A beszéd keletkezésének körülményeit legutóbb Káldos János ismertette a Szilvási ellen írott 60. beszédet vizsgálva. (KÁLDOS János, „Látván az időnek szörnyűállapotját”. Enyedi 60. beszédének előzményei: *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiából*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina, LOVAS Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 156, 158.) Eszerint Enyedi néhány nappal 1593. augusztus 29. előtt, az országgyűlés összehívása előtt mondta el beszédét, amelyben Sedékiás és Nabukodonozor történetét hozta párhuzamba az erdélyi eseményekkel.

<p>És mikor bement volna a házba etc.</p>	<p>És mikor bement volna a házba Péter, elővévé Jézus ötét, mondván: Mi tetszik neked, Péter, ez földi királyok kitől szoktak adót venni vagy rovást? Az fiaktól-e vagy az idegenektől? Mondá nekie Péter: Az idegenektől. És mondá Jézus: Tehát az fiak szabadosok. De hogy őket meg ne botránkoztassuk,</p>	<p>És mikor bement volna a házba, elől vevé ötét Jézus, mondván: Mint tetszik neked, Péter? Ez földi királyok,kiktől szoktak venni adót vagy ravást? Az ő fioktól-e vagy idegenektől? Mondá nekie Péter: Az idegenektől, és mondá Jézus: Tehát az fiak szabadosok? De hogy őket meg ne botránkoztassuk,</p>
<p>Menjél a tengerre, vesd be a horgot, lege ad finem usque sequentia.</p>	<p>menj el az tenger mellé, vesd be az te horgodat az tengerbe, és az mely hal először beleakad, vond ki, és az ő száját felnyitva találsz abban egy státert, és azt onnan kivevén adjad énérettem és teéretted.</p>	<p>menj el az tenger mellé, vesd be az horgot, és az mely ha előszer rejá akad, vond ki, és az ő száját felnyitván találsz abban egy státert, és azt kivevén adjad énérettem és teérotted.</p>

Összefoglalásképpen, a fenti példakkal annak bemutatására tettem kísérletet, hogyan foghatjuk meg a nyomtatványok (főképpen Bibliák) híján eddig inkább elhanyagolt unitárius prédikációk bibliai citátumait. Emellett fel szerettem volna hívni a figyelmet arra, miszerint amellett, hogy magának a fordításkorpusznak összegyűjtése is nagy figyelmet és türelmet igényel, az adott citátumokat szinte sorról sorra érdemes összevetni a korabeli egyéb forrásokkal, hogy még inkább kirajzolódjon előttünk, milyen szöveghagyományba illeszkedett Enyedi György prédikációs korpusza, és hogyan használták fel később szövegeit a 17. századi unitárius másolók. A vizsgálatot nehezíti, hogy a hosszú másolási periódus miatt (egy majd száz éves korszakról beszélünk) lényegében 1700-ig szinte bármilyen forrást potenciális forrásnak tekinthetünk. Hosszú távú céloom a fennmaradt prédikációk feldolgozása után egy „Enyedi-bibliát” készíteni, mely a prédikációkban szereplő összes bibliai idézetet (és azok variációit) számba véve körvonalozná a Biblia egy újabb magyar, egy unitárius püspök tollán született és másolók által továbbörökített fordításváltozatát.